

**ООЗЕКИ КЕПТИН ЖАЛПЫ ИЗИЛДЕНИШИ ЖАНА ТЕОРИЯЛЫК
МАСЕЛЕЛЕРИ**

Общие теоретические и практические вопросы устной речи

General theoretical and practical issues of oral speech

Аннотация: Макалада оозеки кептин изилдениши тарыхы, ага байланыштуу теориялык маселелер жана бул тууралуу изилдеген окумуштуулардын көз караштары айтылган. Ошондой эле сүйлөшүүнүн негизги оозеки гана формада болбостон жазуу формасынын да өз орду бар экендигин айрым окумуштуулардын пикирине таянуу менен айта алабыз. Оозеки жана жазуу формасы илимий теориялык жактан да такталып берилет.

Аннотация: В статье излагается история изучения устной речи, теоретические вопросы, связанные с ней, и взгляды ученых, изучавших ее. Также, опираясь на мнение некоторых ученых, можно сказать, что разговор имеет место не только в основной устной форме, но и в письменной. Научно-теоретические обоснования устной и письменной форм.

Annotation: The article describes the history of the study of oral speech, theoretical issues related to it, and the views of scientists who studied it. Also, based on the opinion of some scientists, we can say that the conversation takes place not only in the main oral form, but also in writing. Scientific and theoretical substantiation of oral and written forms.

Урунттуу сөздөр: сүйлөшүү, оозеки кеп, жазуу формасы, окумуштуулар, тил илими, жазуу кеби, пикир алышуу.

Ключевые слова: разговор, устная речь, письменная форма, ученые, лингвистика, письменная речь, общение.

Keywords: conversation, oral speech, written form, scientists, linguistics, written speech, communication.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили жөнүндө 1989-жылдын сентябрындагы мыйзамына ылайык статуска (укукка) ээ болгондон баштап баарыбыз байкагандай негизги тилибиз катары жаңы бир өнүгүү жолуна түшкөндүгү айтууга арзыйт. Тарых барактарындагы кыргыз элинин жашоо шарты, күнүмдүк өткөргөн турмуш тиричилиги, салт- санаасы, элдик таалим тарбиясы дал ушул улуттук тил катары өз ролун жүздөгөн жылдар бою аткарып да келгени маалым. Орусиянын курамында туруп, негизи тил катары колдонбогонуубуз менен, кыргыз тилинде ата-бабабыздын баскан жолунун тарыхы, адабияты элдик оозеки чыгармачылыгы сакталып келиши улуу тил экенибизди далилдеп келет.

Тил карым-катыш жасоонун негизги куралы катары адамдардын өз ара пикирлешүүсүнүн муктаждыгынан чыкканы маалым. Андыктан тил өз ара пикирлешүүдө, сүйлөшүүдө (речте) өз милдетин аткарат дегенге болот.

Илимий маалыматтарга таянсак адам баласынын тили алгач оозеки формада жаралып, өнүгүү процессинде болгон. Канчалаган мезгилдер өз сыноосун адам баласынын башына салуу менен жазуу кеби да муктаждыктан улам пайда болгонун айтууга да болот. Адам баласынын жашоосундагы мындай улуу табылгалары тилдин өнүгүшү үчүн оозеки да жазуу жүзүндө да бирдей милдет аткара берери талашсыз. Окумуштуулардын изилдөөлөрүнөн улам гана оозеки формада өнүгүү процесси солгундап, адабий тилдик нормадагы мыйзам ченемдик сакталбай калгандыгын баса белгилеп айтууга болот. Тескерисинче бул сыяктуу сакталбаган мыйзам ченемдиктен алыстоонун жолу катары жазуу формасын колдонуп, андагы колдонулган жагдайларды эске алуу, ага таянуу менен жыйынтык чыгаруу мажбур болобуз.

Бирок адам баласынын турмуштук тажрыйбасында толук кандуу пикир алышуунун негизги каражаты катары оозеки да, жазуу формаларынын өз-өзүнчө негизги орду бар экендигине ынануу менен тыянак чыгара алабыз. Жогорудагыдай тыянакка таянуу менен бирге эле оозеки жана жазуу кебинин коомдук кубулуш катары бирдей деңгээлде изилдөө ишин жүргүзүүнү эске ала кетүүбүз керек.

Кайсы улут болбосун өз эне тилинин пайда болушун, тилдик кубулуштардын сырларын, керек болсо колдонулуу формаларын иликтөө милдетин алдыга коюп келет.

Орус тилинде О.Б.Сиротинина оозеки сүйлөшүү кебин XX кылымдын экинчи жарымында иликтөөгө алгандардын алгачкылары болсо, аны менен катар эле белгилүү орус окумуштуулары Т.Г. Винокур, Б.А. Ларин, В.И. Собинникова, А.Н. Васильева, Е.А. Земская, М.В. Китайгородская өз салымдарын кошушкан. Аны менен катар кыргыз тилинин изилдөө иштери четте калды дегенден алыспыз. Жана да бир катар түрк тилдүү элдерде изилдөө иштер кызыгуу менен жүрүп келгенин айтууга болот. Ал эми кылымдарды карыткан эне тилибиз болгон кыргыз тилинде да оозеки кепти изилдөө иштери алгач тилдеги өзгөчөлүктү туюндурган диалектилер жана говорлорун терең изилдөөдөн башталган. Изилдөөнүн сап башында турган окумуштуулардын пикирине таянсак оозеки сүйлөшүү кебинде колдонулган маалыматтарды пайдалангандыгын гана көрө алабыз. Тил илиминин изилдениш тарыхында айрым гана илимий маалыматтарды эске албаганда 2000- жылдарга чейин атайын иликтөө иштери дээрлик иликтөөгө алынбай, каралбай келгендигин айтууга туура келет.

Пикир алышууга, баарлашууга дегеле кеп маселесине илимий негизде багыт кылып алган окумуштуу, кыргыз тилчиси Т.С. Маразыков эсептелет. Т. Маразыков сүйлөшүүнүн уюштурулушун төмөнкүдөй түшүндүрөт: «сүйлөө процессинин уюшулушу – бул татаал кубулуш. Ал төмөнкүдөй бир нече этаптардан куралат:

а) Айтуучуда (жазуучуда) ой, идея пайда болот.

б) Ошол ой идея мотивдештирилет. Ошол информацияны айтуу, туюндуруу зарылчылыгы түзүлөт.

в) Айтуучулардагы ой, информация тилдик каражаттар менен материалдашат. Тактап айтканда, тексттик формада жана мазмунда иретке келтирилип түзүлөт.

г) Баш мээде түзүлгөн текст реализацияланат, айтылат же жазылат.

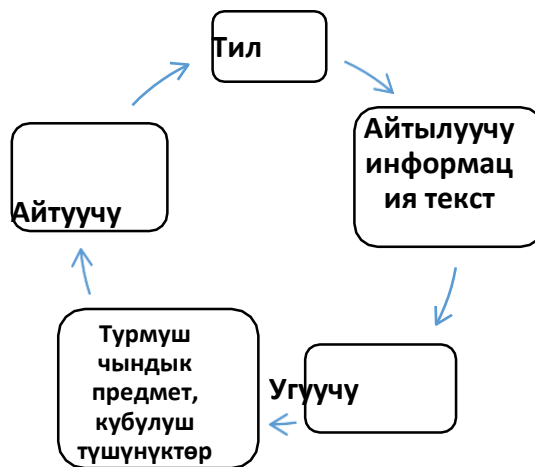
д) Айтылган (же жазылган) текст угуучу (же окурман) тарабынан кабыл алынат, анализденет.

Бул пикирди негизинен туура деп билебиз. Ошол эле учурда оозеки сүйлөшүү процессинин уюшулуп, жүрүшү үчүн эң биринчи орунда айтуучуда ой, идеянын, пайда болушун эмес, айтуу, сүйлөө зарылдыгын биринчи орунга коюуну эсептейбиз. Анткени сүйлөшүү процессин дайыма эле айтуучуда пайда болгон ой, идеяга көз каранды болбостон, сүйлөшүү зарылдыгынан, мисалы угуучунун берген суроосуна жооп берүү зарылдыгына жараша жүрүшү мүмкүн. Айтуучу адам угуучунун кандай суроо бере тургандыгын дайыма эле биле бербейт. Берилген суроого жараша айтуучуда ой (суроого жооп) спонтандуу түрдө пайда болот.

Т.Маразыков орус окумуштуусу Б.Н.Головиндин сүйлөшүү процесси боюнча түзгөн схемасын келтирип, аны «сүйлөшүүнүн айлампасы» деп атайт.

Схемада көрүнүп тургандай, сүйлөшүү процессинин башталышы турмуш чындыгына, объективдүү дүйнөгө тиешелүү болот. Ал чындык айтуучуга таасир этет. Натыйжада айтуучу менен чындыктын ортосунда карым-катыш түзүлөт. Турмуш чындыгын айтуу, билдирүү зарылдыгы келип чыгат. Бул учурда айтуучу өз оюн билдирүү үчүн тилге, тил каражаттарына кайрылат. Тил каражаттарынын жардамы менен турмуш чындыгын информация (текст) аркылуу чагылдырып, угуучуга айтат (билдирет).

Ал схема төмөнкүдөй:

Өз кезегинде угуучу айтуучудан алган маалыматтардын негизинде турмуш чындыгы менен карым-катыш түзөт. Угуучу тажрыйбасына, илим-билимине

жараша уккан информацияны тактайт, толуктайт. Демек бул схема (бул айлампа) универсалдуу мүнөзгө ээ болуп, кайсы гана тилде болбосун сүйлөшүү кебинин жалпы көрүнүшүн чагылдырып турат. Оозеки кепти таанып билүүдө, ага байланыштуу лингвистикалык маселелерди чечүүдө, тилди окутуп-үйрөтүүдө, оозеки сүйлөшүүдө аталган схеманы колдонууда теориялык да, практикалык да мааниси чоң.

Т.Маразыков сүйлөшүүнү изилдөөнүн, окуп-үйрөнүүнүн ык жолдоруна да токтолгон. Автор сүйлөшүүнү «жалпы маданий кубулуш» катары карап:

«сүйлөшүү процессин анализдөө комплекстүү жана системалуу мүнөзгө ээ» деген пикирин айтат. «...сүйлөшүүнү анализдөө, – деп жазат Т.Маразыков, – лингвистикалык, коммуникативдик, стилистикалык, прагматикалык, философиялык, психологиялык, логикалык, этикалык, эстетикалык, этностук, этномаданияттык, социологиялык, этноэтикалык, тарыхый жана башка маселелердин диалектилик карым-катышы, сыртынан караганда, бири-бирине эч кошпогондой көрүнгөн менен бул процесстердин бир биримдикти, бир бүтүндүктү түзгөн системалык айкашы эске алынат» Бир канча илимдин, тармактарынан (бардыгы – 14) саналып берилишинин өзү эле оозеки сүйлөшүү кебинин канчалык татаал, канчалык сырдуу жана канчалык маанилүү экендигин тастыктап турат.

Автор ошол өзгөчө татаал процессти (сүйлөшүүнү) иликтөө, окуп-үйрөнүү ык-жолдору да көп кырдуу жана көп сандуу экендигин белгилейт. Автордун сүйлөшүүнү изилдөөдө эффективдүү деген методдору булар: байкоо, салыштыруу, сыпаттоо, синтездөө, аргументтөө, жалпылаштыруу, системалаштыруу, контекстти талдоо, компоненттик талдоо ж.б.

Т.Маразыков сөз болуп жаткан эмгегинде «сүйлөшүү» сөзүн термин катары «кеп» (речь) термининин ордуна колдонгон. Мындан улам эмгегинде сүйлөөчү менен жазуучуну бирдей карап, оозеки жана жазуу кебинин жыйынтыгы, натыйжасы катары текстти алгандыгы көрүнөт. Эгерде оозеки сүйлөшүү кебинин жеке өзүнө мүнөздүү белгилерин гана бөлүп алгыбыз келсе, анда Т.Маразыковдун сүйлөшүү кеби жөнүндөгү изилдөөсүн терең талдап, керектүүлөрдү, оозеки кепке тиешелүүлөрүн гана иргеп алуубуз керек деп эсептейбиз.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Агаева Ф.М. Синтаксис Азербайджанской разговорной речи / автореф. док. дис.: 10.02.02 / Ф.М. Агаева. -Баку, 1979.
2. Васильева А.Н. Курс лекций по стилистике русского языка. Общее понятие стилистике. Разговорно-обиходный стиль речи А.Н. Васильева. -М: Русский язык, 1976.
3. Земская Е.А. Русская разговорная речь: лингвистических анализ и проблема обучения -2-е изд. Е.А. Земская. -М.: Русский язык, 1987.

4. Земская Е.А., Китайгородская М.В., Ширяев Е.Н. Русская разговорная речь: Общие вопросы. Е.А. Земская, М.В. Китайгородская, Е.Н. Ширяев. - М.: Наука, 1981
5. Маразыков Т.С. Маалымат алмашуунун негиздери: Окуу куралы.
6. Т.С. Маразыков. -Бишкек., 2014
7. Чыманов Ж. Тил жана кеп жөнүндө сөз / Ж.Чыманов. -Бишкек., 2005.
8. Мусаев С.Ж. Кеп маданиятынын маселелери. Бишкек.

***Рецензент: Ыйсаева Н.Т.-** филология илимдеринин кандидаты, УИА нын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кыргыз адабияты бөлүмүнүн башчысы.*